

СУЧАСНА ВІЗІЯ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ І ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті в історіографічному плані розглядаються та аналізуються сучасні досягнення українських науковців палеонтологів, антропологів, археологів, істориків С.П. Сеґеди, В.М. Гладиліна, С.М. Рижова, В.М. Степанчука, О.С. Ситніка, В.П. Чабая, Ж.М. Матвіїшиної, С.П. Кармазиненко, А.А. Залізняка, Г.В. Індиченко, П.С. Шиловського та інших дослідників початків заселення території України еволюціонізуючими людьми первісного суспільства, осмислюються важливі наукові відкриття найдавніших стоянок первісних людей в смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області, середньопалеолітичного місцезнаходження півдня Черкащини і півночі Кіровоградщини, Заскельній VI (Коловаській), що поблизу Білогорська в Криму та інших, які виявлені і досліджуються на початку ХХІ ст. З'ясовується, що результатом цих відкриттів стало уточнення часу появи первісних людей на території України, що сягає від понад мільйон років тому і до 300 тис. років тому залежно від регіону, а також висвітлюються дискусії навколо проблеми міграції та її шляхи із Західної і Центральної Європи на Схід через Україну і навпаки. У статті доводиться значний прогрес і досягнення вітчизняних науковців у дослідження поставлених проблем, які дозволяють уточнити, розширити наші знання з історії походження людини і людського суспільства в Україні.

Ключові слова: Україна, історія первісного суспільства, історіографія, дослідження, антропогенез, початки заселення України стоянки первісних людей, міграція, шляхи заселення.

Історія первісного суспільства як окремий науковий напрям історичної науки в Україні на сьогодні залишається найменш розробленою з-поміж інших напрямів історичних досліджень минулого людства. Це пояснюється, насамперед, відсутністю власної історичної школи з палеоетнологічних та історичних досліджень, котра б узагальнювала наявні наукові відомості та продукувала самостійні історичні розробки з проблем первісної історії. А це, в свою чергу веде до того, що значна частина науковців й студентів історичних факультетів України, котрі досліджують і вивчають цю дисципліну, ще перебувають під впливом застарілих радянських поглядів науковців на історію первісного суспільства, що у сучасних умовах розбудови української науки є не прийнятним. Однак, варто зазначити, що останнім часом, у зв'язку з посиленням інтересу до вітчизняної і всесвітньої історії, в Україні поступово почали з'являтися власні історичні дослідження котрі, на жаль, є дещо розрізненими, хоча позитивні зміни все ж таки можна простежити.

Проблеми походження людини і людського суспільства в сучасній українській історичній науці поки що досліджуються фрагментарно, лише в контексті певних узагальнень та локальних історичних реконструкцій і мають, головними чином, значний археологічний ухил. Зокрема, це проблема часу появи самої

людини на теренах нинішньої України і пов'язані з цим питанням міграційних шляхів (ранній, середній і пізній палеоліт), а також проблеми взаємодії між палеоантропами та людьми сучасного фізичного типу та розселення останніх на території України у наступні археологічні періоди – мезоліту, неоліту та доби металів. У цьому контексті узагальнюючими дослідженнями з проблем появи та еволюції людства, його розселення по земній кулі, включаючи терени України, виступають дослідження С.П. Сегеди, В.М. Гладиліна, С.М. Рижова, В.М. Степанчука, С.М. Рижова, О.С. Ситніки, В.П. Чабая та інших сучасних дослідників.

Будучи спеціалістом в царині етнічної антропології та етнології Центрально-Східної Європи, С.П. Сегеда створив власну концепцію антропологічного складу українського народу, починаючи з найдавніших часів до сьогодення [1]. Водночас, у своїх дослідках найдавнішого минулого людства України він вдається до огляду викопних гомінідів Африки, Азії та Європи часів палеогену та неогену, з'ясовує фізичні особливості первісних людей на різних етапах їх розвитку і намагається розв'язати проблеми заселення найдавнішими людьми території Європи й сучасної України [2]. Варто зазначити, що пропонується С.П. Сегедею схема основних представників людства – австралопітек – гомо габіліс – архантроп – палеоантроп – неоантроп – є дещо застарілою в світі останніх антропологічних досягнень, оскільки вона не включає у себе напрацювання в галузі антропогенезу останніх десятиліть.

Проблеми заселення Європи найдавнішими людьми та взаємозв'язок між розвитком фізичного типу людини та розвитком виробництва розкриті у дослідженнях В.М. Гладиліна. Зокрема, він один з перших висловив гіпотезу про те, що найдавніші люди проникли на терени України з півночі Балканського регіону біля 400 тис. років тому [3, с.25-38]. Варто зазначити, що на думку С.П. Сегеди, проникнення найдавніших людей на терени України могло відбутися дещо раніше – близько 500 тис. років тому [4, с.107]. Водночас, він висловив цікаве припущення про те, що основні стрибки у фізичному розвитку первісних людей відбувалися у періоди потепління, а оформлення характерного для тієї чи іншої палеолітичної епохи набору знарядь праці припало на періоди похолодань. Як наслідок, В.М. Гладилін зробив висновок, що розвиток господарських індустрій та вдосконалення фізичного типу людини це були процеси не одночасними, а послідовними – спочатку еволюція самої людини і особливо її мозку, а згодом – з більшим або меншим відставанням виникнення і подальше стрибкоподібне вдосконалення знарядь праці [5, с.120-121].

В проблемі появи найдавніших людей на теренах сучасної України важливе місце відіграють й археологічні дослідження. Так, найбільшим, на нашу думку, науковим відкриттям останнього десятиліття у цьому напрямку є ранньопалеолітична стоянка в смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Систематичні археологічні дослідження на його території розпочалися у 2008 р., які здійснює Меджибізьська палеолітична (з

2013 р. – Нижньопалеолітична) експедиція Інституту археології під керівництвом В.М. Степанчука у тісній співпраці з Київським національним університетом ім. Т.Г. Шевченка (С.М. Рижов) при підтримці Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж» (О.Г. Погорілець).

Попередні дослідження, що були опубліковані у 2014 р., дають змогу зробити декілька, навіть несподіваних висновків; по-перше, це сам вік пам'ятки, який надійно датується часом 420-380 тис. років тому [6, с.11], хоча за виявленими в 2011-2012 рр. даними, нижні горизонти Меджибожа та нового місцезнаходження Меджибіж А, можуть мати вік біля 700 тис. і навіть 1,2 млн. років [7, с.26]. Це дало змогу підтвердити припущення А.І. Рековеця про те, що палеолітичну стоянку Меджибіж слід розглядати як одне з перших поселень людини роду *Homo* на теренах України (її центральної частини в більш широкому розумінні). По-друге, дослідження Меджибожа має безпосереднє відношення до реконструкції шляхів найдавніших міграцій людини на простори Північно-Західної Євразії в її східноєвропейському сегменті. Зокрема, на думку В.М. Гладиліна, така міграція, ймовірно, мала місце, на рівні *Homo heidelbergensis* і могла проходити з регіонів північної частини Балкан через Закарпаття (стоянка Королеве) [9]. Проте подібний напрямок міграцій найдавніших людей міг відбуватися й у зворотному напрямку – зі південного сходу на захід, якщо зважити на те, що на початку ХХІ ст. на Тамані та в Дагестані були відкриті пам'ятки раннього палеоліту віку понад 1 млн. років, а в Грузії у м. Дманісі було виявлено кісткові рештки найдавніших людей (*Homo georgicus* або дманісійський гомінід) з датуванням від 1 млн. до 770 тис. р. тому. В силу цього, Північне Причорномор'я та центральну частину території України слід розглядати як один із магістральних шляхів проникнення найдавніших людей в Східну і Західну Європу, минаючи Балкани. Однак такий маршрут є лише припущенням, хоча і цілком логічним, оскільки ранньопалеолітичних пам'яток відповідного хронологічного діапазону в межах України, окрім стоянок Королеве і, ймовірно, Меджибожа, поки ще замало. Це саме стосується й кісткових решток архантропів, які швидше за все, ще очікують на свого дослідника.

Особливості перебування на теренах Центральної і Східної Європи, включаючи Україну, давніх людей (неандертальців) розглянуто у дослідженнях С.М. Рижова, В.М. Степанчука та В.П. Чабая. Зокрема, у дослідженнях С.М. Рижова на першому місці стоїть проблема взаємодії та адаптації людського суспільства і довкілля за часів середнього палеоліту. Так, він з'ясував адаптивні можливості ранніх палеоантропів Центральної Європи в період останнього похолодіння плейстоцену – 135-75 тис. років тому [10, с.60-62]. Також, на основі використання археологічних та палеоантропологічних знахідок С.М. Рижов вказав на особливості флори і фауни, визначив основні природні матеріали, що використовувалися для виготовлення знарядь праці. Окрім того, за археологічними, палеогеографічними, палеоботанічними, палеозоологічними матеріалами

періоду останнього великого потепління плейстоценового періоду, дослідник довів, що ранні палеоантропи Центральної Європи демонстрували різноманітну адаптивну поведінку. Зокрема, місця мешкання вони обирали в районах географічних переходів і в районах, пов'язаних з вулканічною діяльністю, про що свідчать дослідження розташування поселень [11].

Одним з комплексних розробок вітчизняних дослідників, що присвячене господарству та побуту неандертальців, є дослідження В.М. Степанчука. У ньому він охарактеризував основні види господарської діяльності неандертальців, розкрив їх матеріальну і духовну культуру. Не обійдено увагою й так звану «неандертальську проблему», з'ясовано особливості співіснування неандертальців з людьми сучасного фізичного типу. [12].

Серед палеоархеологічних напрацювань останніх десятиліть слід виокремити науковий доробок В.М. Степанчука, П.С. Шидловського, Д.Ю. Нужного, С.М. Рижова, Д.В. Ступака та ін. Зокрема, серед наукових пріоритетів В.М. Степанчука, С.М. Рижова, Ж.М. Матвіїшиної, С.П. Кармазиненко є освоєння первісними людськими колективами території Східноєвропейської рівнини у ранньому палеоліті. В цьому контексті було проведено ряд археологічних експедицій в межах Центральної України та нижнього Подністров'я. Підсумком спільних дослідницьких експедицій на Кіровоградщину та Черкащину упродовж 2004-2008 років стала їхня спільна публікація «Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті» [13].

Здійснюючи теоретичні загальнення проблем заселення і подальшого освоєння давніми людьми території України, автори цих праць В.М. Степанчук, С.М. Рижов, Ж.М. Матвіїшина та С.П. Кармазиненко розглядають виявлені і стратифіковані середньопалеолітичні місцезнаходження півдня Черкащини і півночі Кіровоградщини, що є важливим з огляду на проблему часу початкового освоєння давньою людиною відкритих ландшафтів Східноєвропейської рівнини [14, с.40]. Водночас, авторський колектив на підставі археологічних робіт на стоянці Заскельній VI (Колосовській), що поблизу Білогорська, доводить, що найпізніше неандертальське населення зосередилося в Криму і датується часом 24-25 тис. років тому. А отже, уявлення про те, що Крим став одним із останніх притулків європейських *Homo neanderthalensis*, поруч з пам'ятками Піренейського Гібралтару, не викликає сумнівів [15, с.40].

Перебування неандертальців у Криму, породило запеклу наукову дискусію про співіснування та навіть взаємовпливи між «тубільським» неандертальським та пришим «сучасним» пізньопалеолітичним населенням. Якщо автори сценарію (В.П. Чабай [16], В.М. Степанчук [17], М.В. Аникович [18; 19] та ін.) розходяться в оцінці хронологічних меж співіснування, результатів і навіть можливості взаємовпливів неандертальців, то, попри численні важливі дискусійні моменти, вони виходять з того, що 38/36-29/28 тис. р. т. на теренах Криму люди сучасного антропологічного типу та неандертальці користувалися одними й тими ж мисливськими угіддя-

ми й покладами крем'яної сировини [20, с.5]. Водночас, останнім часом В.П. Чабай вказує на відсутність жодних свідчень про те, що неандертальці – носії кримського і кавказького мікоку – взаємодіяли з прийшлими сапієнсами [21, с.26].

Загалом поява подібних дискусій є цілком закономірним явищем, якщо зважити на те, що найдавніші пізньопалеолітичні пам'ятки з'являються в Східній Європі не раніше 38-40 тис. років тому, тоді як середньопалеолітичні індустрії доживають на цій території до 30-29 тис. років тому. А отже, можна говорити і про перехідний період, який тривав біля 10 тис. років, в ході якого люди сучасного фізичного типу поступово заселяли територію України. Водночас, в процесі заселення території України людьми сучасного фізичного типу то В.П. Чабай виділяє два магістральних маршрути – західно-європейський оріньяцький та східний, що проходив через Кавказ і Крим [22, с.24-25]. А отже, середньопалеолітичний час на теренах України, і особливо проблеми взаємодії двох типів людини ще буде тривалий час об'єктом наукових пошуків дослідників.

Що стосується пізньопалеолітичної доби, котра розпочалася з освоєнням сучасними людьми території України, то з-поміж багатьох наукових розробок та досліджень слід виділити напрацювання Л.А. Залізняка, Г.В. Індиченко, П.С. Шидловського, Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака. Центральне місце у науковому доробку Л.А. Залізняка є проблеми археології кам'яної доби та палеоетнології, зокрема матеріальна культура та спосіб життя у пізньому палеоліті, мезоліті, неоліті. Так, у межах України Л.А. Залізником було виділено чотири господарсько-культурних типів первісного суспільства: мисливці на мамонтів, мисливці на бізонів, мисливці прильодовикових гір та мисливці на північного оленя. В цьому контексті Г.В. Індиченко також пропонує три варіанти господарсько-культурних типів мисливців-збирачів рівнинної території України пізньопалеолітичного періоду: мисливці на мамонта, мисливці на північного оленя та мисливці на бізона [23]. Як відзначає авторка, господарсько-культурний тип безпосередньо впливав на історико-етнографічну спільність, що знаходило відображення в усіх сферах матеріальної і духовної культури ранньопервісних колективів України. Господарсько-культурні особливості матеріальної культури несуть етнокультурне навантаження, що простежується в традиціях домобудівництва, особливостях крою та матеріалу одягу, стилістичних особливостей мистецтва, традиції виготовлення окремих типів знарядь тощо [24, с.12].

Таким чином, з початку XXI ст. завдяки новим важливим відкриттям у регіонах України нових стоянок первісних колективів та їх системними археологічними, палеоетнологічними та історичними дослідженнями і відповідними публікаціями вітчизняна історична наука отримала переконливі докази початків заселення території нашої держави та шляхів її заселення із Західної та Центральної Європи, отримала нові артефакти, що з'ясовують їх господарську і суспільну діяльність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Сегеда С.П. У пошуках предків. Антропологія та етнічна історія України. Київ: Наш час, 2012. 432 с.
2. Сегеда С.П. Антропологія: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Київ: Либідь, 2009. 424 с.
3. Гладилін В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. Киев: Наукова думка, 1990. 267 с.
4. Сегеда С. Первісне заселення Європи. Найдавніша людність на теренах України та Польщі // *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 1. С. 107-113.
5. Гладилін В.М. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва // *Кам'яна доба України : зб. наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 120-121.
6. Степанчук В.М., Рижов С.М., Погорілець О.Г. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат // *Археологія*. 2012. № 4. С. 5-13.
7. Степанчук В.М., Рижов С.Н., Матвишина Ж.Н. и др. Первые итоги изучения нижнепалеолитических вестонахождений Меджибожа // *Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж; Тернопіль; Київ, 2014. С. 26.
8. Рековец Л.И. Меджибож – местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине // *Вестник зоологии*. № 6 (ноябрь-декабрь 2001). С. 44.
9. Гладилін В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. Киев: Наукова думка, 1990. 267 с.
10. Рижов С.М. Адаптація і навколишнє середовище в первісному суспільстві // *Вісник Київського університету*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1999. Вип. 43. С. 60-62.
11. Рижов С.М. Культурна адаптація ранніх палеоантропів до навколишнього середовища Центральної Європи // *Vita Antiqua*. Київ: К.Н.У. імені Тараса Шевченка, Товариство археології та антропології, 2001. № 3-4. С. 59-78.
12. Степанчук В.М. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому. Київ: Наш час, 2007. 192 с.
13. Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвишина Ж.М. та ін. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // *Кам'яна доба України: зб. наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 23-41.
14. Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвишина Ж.М. та ін. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті // *Кам'яна доба України: зб. наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 40.
15. Степанчук В.М., Рижов С.М., Матвишина Ж.М. та ін. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних // *Вісник НАН України*. 2012. № 8. С. 40.
16. Чабай В.П. Особенности перехода от среднего палеолита к позднему палеолиту в Крыму // *Stratum plus*. 2000. № 1. С. 54-83.
17. Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы: Зелена Буковина, 2006. 467 с.
18. Аникович М.В., Анисюткин М.В. Проблематика ранней поры верхнего палеолита Крыма // *Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии*. Санкт-Петербург, 2007. С. 195-202.

19. Аникович М.В., Анисюткин М.В, Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2007. 336 с.
20. Чабай В.П. Доля останніх неандертальців Східної Європи // *Археологія*. 2012. № 3. С. 5-26.
21. Чабай В.П. Сучасні дослідження раннього періоду розвитку людства на теренах Східної Європи (стенोगрама наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2017 р.) // *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 4. С. 22-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnau_2017_4_6
22. Чабай В.П. Сучасні дослідження раннього періоду розвитку людства на теренах Східної Європи (стенोगрама наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2017 р.) // *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 4. С. 24-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnau_2017_4_6
23. Індиченко Г.В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40-10 тис. років тому): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2006. 16 с.
24. Індиченко Г.В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40-10 тис. років тому): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2006. С. 12.

О. А. Баженов

Современная визия происхождения человека и человеческого общества в украинской историографии

В статье в историографическом плане рассматриваются и анализируются современные достижения украинских ученых палеонтологов, антропологов, археологов, историков С.П. Сегеды, В.М. Гладиллина, С.М. Рыжова, В.М. Степанчука, О.С. Сытника, В.П. Чабая, Ж.М. Матвейшиной, С.П. Кармазиненко, Л.Л. Зализняка, Г.В. Индиченко, П.С. Шидловского и других исследователей в вопросе начала заселения территории Украины людьми первобытного общества. Осмысливаются важные научные открытия древнейших стоянок первобытных людей в снт. Меджибож Летичевского района Хмельницкой области, среднепалеолетические местонахождения на юге Черкащины и севере Кировоградщины, Заскельной VI (Колосовской), которая вблизи Белогорска в Крыму и других обнаруженные и исследуемые с начала XXI в. Выяснено, что результатом этих открытий стало уточнение времени появления первобытных людей на территории Украины от свыше миллиона лет и до 300 тыс. лет тому в зависимости от региона, а также освещаются дискуссии вокруг проблемы миграции и ее путей из Западной и Центральной Европы на Восток через Украину и наоборот. В статье обосновывается значительный прогресс и достижения отечественных ученых в исследовании поставленных проблем, которые позволяют уточнить, расширить наши знания по истории происхождения человека и человеческого общества в Украине.

Ключевые слова: Украина, история первобытного общества, историография, исследования, антропогенезис, начала заселения Украины, стоянки первобытных людей, миграция, пути заселения.

O. L. Bazhenov

**Modern vision of the origin of man and human society
in Ukrainian historiography**

In the article in the historiographical plan, modern achievements of Ukrainian scientists of paleontologists, anthropologists, archeologists, historians SP are considered and analyzed. Szeged, V.M. Gladilina, S.M. Ryzhova, V.M. Stepanchuk, O.S. Sytnik, V.P. Chabay, Zh.M. Matveishina, S.P. Karmazinenko, L.L. Zaliznyaka, G.V. Indichenko, P.S. Shidlovsky and other researchers in the issue of the beginning of the settlement of the territory of Ukraine by people of primitive society. Analyzed important scientific discoveries of the ancient sites of primitive people in smt. Medzybozh, Letychiv district, Khmelnytsky region, mid-Paleolithic locations in the south of Cherkasy region and in the north of Kirovohrad region, Zaskelnoy VI (Kolosovskaya), which near Belogorsk in the Crimea and others were discovered and investigated since the beginning of the 21st century. It was found out that the result of these discoveries was the specification of the time of appearance of primitive people in the territory of Ukraine from more than a million years and up to 300 thousand years depending on the region, as well as discussions about the problem of migration and its routes from Western and Central Europe to the East via Ukraine and vice versa. The article substantiates the significant progress and achievements of Russian scientists in the study of the problems that have been set, which make it possible to clarify and expand our knowledge on the history of the origin of man and human society in Ukraine.

Key words: *Ukraine, the history of primitive society, historiography, research, anthropogenesis, the beginning of the settlement of Ukraine, the parking of primitive people, migration, ways of settling.*

Отримано: 26.11.2017

УДК 323

Ю. О. Лебедева

**ФАЛЬСИФІКУВАННЯ ЗМІСТУ УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ДЕРЖАВНИЦЬКОГО СПРЯМУВАННЯ ТА ЇХНЕ ЗГОРТАННЯ
В УМОВАХ НАСТУПАЮЧОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ
НАПРИКІНЦІ 20-х рр. ХХ ст.**

У статті послідовно розглянуто занепад українознавчих досліджень, в тому числі державницького спрямування. Доведено, що робота українських науковців з приходом радянської влади все більше ускладнювалася. Розпочинаючи кінцем 20-х р. ХХ ст. щораз більших розмірів набирала боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», котра була проголошена головним завданням усіх науководослідних установ та кафедр. Державотворчі дослідження не мали змоги належним чином розвиватися, оскільки вони не вписувалися в офіційну радянську ідеологію та суперечили лінії комуністичної партії про розбудову союзної держави та її політики інтернаціоналізації суспільного життя, підсилення асиміляційних процесів.

Згортання політики українізації супроводжувалось згортанням українознавства аж до його повної заборони. За таких умов цей напрям досліджень міг розвиватися лише за межами УСРР – на західноукраїнських землях та в діаспорі.